

Aristoteles'te Bilgi, Bilim, Bilgide Kesinlik

Cemal GÜZEL*

Özet

Bu yazıda, bilgi konusunda “nasıl biliyoruz?” sorusundan hareket eden Aristoteles'in bilgi, bilim, bilgide kesinlik görüşleri ele alınmıştır. Aristoteles *Metafizik* adlı kitabında öncelikle, duyu, hafıza, deneyin birbirleriyle bağlantısını kurar. Daha sonra deney aracılığıyla zanaata (*tekhne*), ayrıca hem genel hem de zorunlu olarak varolan nesnelere ilgili bir kabul ile kanıtlamalar yapma huyu olarak tanımladığı bilime (*episteme*) ulaşıldığını söyler. Bilmek ilk nedenleri, ilkeleri bilmek demektir. Aristoteles, bu bilgi tanımından yola çıkarak ta nesnelere göre bilimleri, amacı eylem olan *praktik*, amacı yaratma olan *poietik*, amacı hakikat olan *theoretik* olmak üzere üçe ayırır. Felsefe hakikatin bilgisi araştırılması olduğu için, Aristoteles felsefeyi bu bilimler sınıflamasında, *theoretik* bilimler arasında görür.

Çalışmada, daha sonra bilimler ayrımından yola çıkılarak Aristoteles'in bilginin kesinliği hakkındaki düşünceleri ele alınmaktadır. Buna göre bir erdem olarak bilgi, hakkında olduğu alanın izin verdiği ölçüde kesinlik taşır.

Bu yazının sonunda, kendi bilgi görüşlerini Aristoteles'in bilgi görüşüne dayandırdıklarını söyleyen ortaçağ felsefecileri ile Aristoteles arasındaki farka değinilmiştir.

Anahtar Sözcükler: bilgi/bilim (*episteme*), bilgide kesinlik, deney, fizik, mantık, matematik, *poietik*, *praktik* bilim, *theoretik* bilim, zanaat (*tekhne*)

Abstract

The present article explores Aristotle's views on knowledge, science, and the precision of knowledge. In his book *Metaphysics*, Aristotle who starts from the question “how do we know”, first establishes the relationship among sense -perception, memory, and experience. He then argues that experience leads to art (*tekhne*), as well as to science (*episteme*) which he defines as an accepta and as the habit to make demonstrations about things that are universal and necessary. To know means to know the first causes or first principles. On the basis of this definition of knowledge, Aristotle classifies the sciences according to the specificity of their objects as *praktike*, whose aim is action; *poietike*, whose aim is creation, and *theoretike*, whose aim is truth. Since according to Aristotle philosophy is a search of the knowledge of truth, he places philosophy under the heading of the *theoretikai* sciences in this classification.

* Yard. Doç. Dr. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü

The article then focuses, on the basis of this classification of sciences, on Aristotle's views about the precision of knowledge. According to him, knowledge which is an intellectual virtue could only be as precise as the nature of the object of knowledge permits it.

At the end of the article we touch upon the differences between Aristotle, and the medieval philosophers who claim to establish their own views about knowledge on the basis of Aristotle's view.

Key Words: art (*tekhne*), experience, knowledge/science (*episteme*), mathematics, physics, *poietik*, *praktik* science, precision of knowledge, *theoretik* science

Bir sözcüğün dile getirdiği kavram,
şeyin tanımının kendisidir (1012 a24).
Tanımın bölünemez öğelerine erişilmeden de
bilim olanaklı olmaz.
Sıradan bilgi bile olanaksız hale gelir (994 b21).

Aristoteles bilgi konusunda, öğretmeni Platon'dan farklı bir yol tutarak bu konuda söylediklerine "nasıl biliyoruz?" sorusuyla başlar; bilgiyi de oluşmasına bakarak ayırır. Platon'sa, nesnesine bakıp bilgi ayırımı yapar. Platon varolanları görülenler ile düşünülenler olmak üzere ikiye ayırır. Bu iki büyük bölüntünün her birini yeniden ikiye ayırır. Görülenlerin bir kısmını imgeler, bir kısmını da canlılar ile yapılmış nesnelere oluşturur. Düşünülenlerin bir yanını, azönceki kısma asılları konmuş nesnelere imge olarak alıp kullandığı şeyler oluşturur. Diğer yanda da idealar vardır. İlk yanda ruh asıl nesnelere imge olarak alıp kullanarak araştırma yaptığı için varsayımlardan hareket eder. Bunun için de ilkeye değil sonuca götüren bir yola girer. Böylelikle bilimlerin bilgisi (*teleute*) elde edilir. İkinci yandaysa ruh imgelere başvurmayıp varsayımdan ilkeye gider; araştırmalarını yalnızca kavramlarla yapar. Böylelikle ideaların bilgisi (*episteme*) elde edilir. Diyalektikle elde edilen bu bilgi, varsayımlara dayanıp bilimler yoluyla elde edilen bilgiden daha açıktır (*Politeia*, 509 d, 510 c). Bu dörtlü ayırımın her birinin bilme türü sondan başlanarak dile getirilirse, düşünceyle görme (*noesis*), gidimli düşünme (*dianoia*), inanç (*pistis*), tasarımdır (*eikasia*) (*Politeia*, 511 a).

Platon ile Aristoteles arasındaki diğer bir fark da Platon'un ideaların bilgisi olan *epistemed*en başkasını bilgi saymaması, (çünkü Platon'a göre bilgi ne algıdır ne doğru sanıdır ne de kanıtı dayanan doğru sanıdır - *Thea* 210 b), ayrıca *epistemenin* yanlış olabileceğini kabul etmemesi, Aristoteles'inse yanlış bilgiyi olanaklı görmesidir. Bilgi konusunda öğretmeniyle öğrencisi arasındaki önemli farklılıklardan ikisi budur.

*

Aristoteles *İkinci Çözümler*'in sonunda bilmeye ilgili söylediklerine, canlılarda duyum adı verilen bir yeti var diyerek başlar. Ne ki, kimi canlıda duyum ruhta aliko-

nup içselleştirilirken¹, kiminde içselleştirilmez. Bu alıkoymalar pek çok kez yinelenince, bunların kalıcılıklarından, kimi canlılarda akıl denen şey oluşur, kimilerinde de oluşmaz (100 a5).

Aristoteles *Metafizik* adlı kitabına da bilgiyle ilgili bir belirlemeyle başlar. Ona kalırsa insan, yapısı gereği bilmek ister. Buna verdiği gerekçe de, insanın duyularından, özellikle de en çok bilgi sağlayan görme duyusundan aldığı hazdır. Duyular (duyu: *aisthesis*) yalnızca insana yarar sağladıkları için değil, kendi başlarına da haz kaynağıdır. Nedir, insan deneyin (*empeiria*) yanı sıra zanaat (*tekhne*), bir de uslamayla yaşar. Deney ruhtaki genel olan, çokluğun tümü içerisinde aynı olan, çokluğun dışındaki birliklidir (100 a5-10); bilgi kaynağıdır. Deney insanın hafızasının (*mneme*) oluşmasını sağlar. Çünkü aynı şeyle ilgili bir çok anı bir deney olanağı yaratır (980 b28). Aristoteles *İkinci Çözümlemeler*'de de aynı şeye ilişkin anıların deney olduğunu söyler (100 a5). Deney bilim (*episteme*) ile zanaata çok benzer benzemesine ama, bilim ile zanaata deney aracılığıyla ulaşılır. Aristoteles burada Gorgias'ın öğrencilerinden Agrigenteli Polos'tan –kendisinin de bu düşünceye katıldığını belirttiği– bir alıntı yapar: Deney zanaatı, deneyden yoksunluk da rastlantıyı yaratır. Deney oluşla ilgiliyse zanaatın bilgisinin başlangıcı ortaya çıkar (100 a5-10). Deney aracılığıyla edinilen birçok kavramdan, belirli nesnelere öbeği hakkında tümel bir yargı üretildiğinde zanaat ortaya çıkar. Çünkü, Aristoteles'e göre kişiye, bir ilacın Kallias'a, Sokrates'e, başka pek çok kişiye iyi geldiği yargısını kazandıran deneydir. Ne ki, ilacın belirli bir sınıfın üyesi olan, belli yapıdaki tüm bireylerin belirli bir hastalığına iyi geldiğine dair yargıya varmaksa zanaattır (980 a-b; 981 a).

Kılgı alanında deneyin zanaattan aşağı kalır yanı yoktur. Ayrıca deneye sahip olan insanlar, deneye sahip olmadan *logosa* sahip olan insanlardan daha başarılıdır. Çünkü deney tekin, zanaatsa tümelin bilgisidir; kılğı alanındaki eylemler ile bir şey meydana getirme teklerle ilgilidir. Yani, hekimin iyileştirdiği, insan değil Kallias ya da Sokrates'tir. Bu nedenle, deneye sahip olmayan ama *logosa* sahip olan, tümeli bilip de tümelin içindeki teki bilmeyen biridir, örnekse yanlış tedavi uygulaması daha olası biridir. Zanaata bağlı şeylerde hata böyle olur (199 b).

Yine de insan, bilginin deneyden çok zanaat alanına girdiğini, zanaatkarın da deney sahibi insandan daha bilge olduğunu düşünür. Çünkü zanaatkar nedenleri, niçinleri bi-

¹ Aristoteles'in bilgi anlayışında ruh kavramı önemli bir yer tutar. Aristoteles, ruhu, insanda bilme etkinliğinin gerçekleştiği yer olarak görür. Ona göre ruhun, "usu olmayan" ile "usu olan" olmak üzere iki yanı vardır. "Usu olmayan" yanın, ustan hiçbir biçimde pay almayan bir yanı vardır. Aristoteles buna bitkisel yan adını verir. Bu yanın ikinci kısmını da arzulayan ya da genel olarak iştah duyan yan oluşturur. Bu yan, usun sözünü dinleyip ona boyun eğdiği sürece usa bir biçimde katılır. "Usu olan" yan da iki kısımdır. Birincisi, insanın, ilkeleri başka türlü olamayacak varlıkları bilmesini sağlar. İkincisi de insanın, olması beklenenleri bilmesini sağlar.

lir; deney sahibi olansa nedenleri bilmez, yalnızca belirli bir şeyin nasıl olduğunu bilir. Ustaları işçilerden değerli kılan da budur. İşçiler, tıpkı ateşin yakmasında olduğu gibi, bir işi yapan, ancak ne yaptığını bilmeden yapan cansız varlıklara benzerler; işlerini alışkanlıkla yaparlar. Ustaları insanın gözünde daha değerli –bilge– kılansa, iş yapabilme yetenekleri değil nedenleri bilmeleridir.

Bileni –zanaatkarı– bilmeyenden –deney sahibi olandan– ayırt eden bir diğer şey de bilenin öğretebilmesi, bilmeyenin öğretmemesidir. Tek tek şeyler hakkında en doğru bilgiyi vermelerine rağmen duyumlara bilgelik atfedilmez; çünkü onlar “ateşin sıcak olduğunu söylerler, neden sıcak olduğunu değil”. Dolayısıyla zanaatın bilgisi deneyin bilgisinden daha fazla bilgi adını almayı hakeder (981 b1-8).

Bir zanaatı ilk olarak bulan kişi insanların hayranlığını kazanır. Bu hayranlığın temelindeyse, böyle birinin yalnızca buluşlarının yararlı olması yoktur. Bunun yanı sıra bilgeliği, diğer insanlara olan üstünlüğü de vardır. Zanaatların kimileri insanların zorunlu gereksinimlerini karşılamaya, kimileri de yaşamı zevkli kılmaya yöneliktir. Yaşamı daha zevkli kılmaya yönelik zanaatların yaratıcıları ilkinin yaratıcılarından daha bilgedirler. Aristoteles ne tür bilgilerin üstün olduğunu böylece belirttikten sonra, herkesin bilgelik adını verdiği şeyin ne olduğunu soruşturur. Ona göre bilgelik varlıkların ilk nedenleri ile ilkelerini bilmektir. Dolayısıyla da deney sahibi olan insanın herhangi bir duyu algısına sahip insandan, zanaatkarın deney sahibi insandan; kuramsal türden bilmenin de kılışal türden bilmeden daha üstün olduğu kabul edilir (981 b13 -982 a35).

İlk nedenler ile ilkeleri bilmek bilgeliştir çünkü, bunlar en çok bilinebilir şeylerdir. Bunlar sayesinde, bunlar aracılığıyla bütün diğer şeyler bilinirler. İlk nedenler ile ilkelerin bilimi en üstün bilim olduğu için Aristoteles bunları da soruşturur. Bu soruşturma da varlık alanına girer (982 b).

Böylelikle Aristoteles, deneyin, oluşla ilgili olduğunda zanaatın bilgisinin başlangıcını ortaya çıkardığını söyleyerek bilgiye ilişkin ilk ayrımını yapar. Zanaat oluşla ilgilidir; başlangıcı yaratılarda değil yaratanda olan, ayrıca olası olan şeylerden birinin olması ya da olmamasının nasıl olduğuna bakmakla ilgilidir; ayrıca eylemle değil yaratmayla ilgilidir. Zorunlu olarak olan ya da mutlak olarak oluşan nesnelere, bir de doğal olanların zanaatı yoktur. En kısa tanımıyla zanaat, doğru akılla birlikte giden yaratmayla ilgili bir huydur; olduğundan başka türlü olabilen şeylerle ilgilidir (1140 a10-22).

Aristoteles, deneyin, varolanla ilgili olduğunda bilimin (*episteme*) bilgisinin başlangıcının ortaya çıkardığını söyleyerek bilgiye ilişkin ikinci ayrımını da dile getirir (100 a5-10). Bilim hem genel hem de zorunlu olarak varolan nesnelere ilgili bir kabuldür (1140 b30). Nesnesi de kanıtlanabilir. Aristoteles bilimin (*episteme*) ne olduğunu şöyle açıklar: İnsan, bildiği şeyin olduğundan başka türlü olmasının olası olmadığını kabul eder. Olduğundan başka türlü olabilecek şeyler, insanın gözlemlerinin dışında olduğu

zaman, oldukları ya da olmadıkları söylenemez. Buradan çıkan sonuç, bilimin hakkında olduğu nesnenin zorunlu olarak var olduğu, ebedi olduğudur. Mutlak anlamda zorunlu olarak varolan her şey ebedidir; ebedi şeylerse doğmamış, yok edilemez şeylerdir. Bilim, kanıtlamalar yapma huyudur (1139 b32). İlkeler ile nedenler bilindiği zaman bilgiye/bilime ulaşılmış olur.

Bilimler belli bir nesne, belli bir cins üzerine yoğunlaşır, bu nesneyle uğraşırlar. Aristoteles'in söylediği, her bilimin nesnesinin de farklı olduğudur. Bilimler ne mutlak anlamda varlıkla ya da varlık olmak bakımından varlıkla uğraşırlar ne de ele aldıkları varlıkların *ousiaları* hakkında bir kanıtlama getirirler. Yine, bilimler ele alıp sorguşturdukları cinsin varlığı ya da yokluğu hakkında da bir şey söylemezler. Çünkü bir şeyin *ousiası* ile varlığını açıkça göstermek bilimlerin işi değildir. Aristoteles'e göre bu işi yapmak, yani varlığın ne olduğu sorusuna yanıt verip bu konuyu sorguşturmak *prote philosophianın* işidir. Bilimler, *prote philosophianın* sorguştırma konusu olan *ousiayı* hareket noktası olarak alıp bunu, ya duyuların yardımıyla açıklığa kavuştururlar ya da bir varsayım olarak ortaya koyarlar. Daha sonra çok ya da daha az kesinlikle, ele aldıkları belli bir cinsin öz niteliklerini kanıtlarlar (1025 b). Böylelikle Aristoteles, genel olarak bilimlerin neyle uğraştıklarını da belirtmiş olur.² Her bilimse (*dianoia*) ya *praktik* ya *poietik* ya da *theoretiktir* (1025 b25).³ Bilimler arasında da kendileri için, yani yalnızca bilmek amacıyla aranan bilimler, sonuçları bakımından aranan bilimlerden daha çok bilgeliktirler (982 a15).

Amacı eylem olan *praktik* bilimler şeylerin nasıl olduğunu incelerler. Eylemlerinse nasıl gerçekleştirilmeleri gerektiği araştırılmalıdır. Örneğe, insan erdemini ne olduğunu bilmek amacıyla değil, "iyi olmak" için araştırma yapar (1103 b25). Eylem adamları şeylerin nasıl olduğunu inceleseler bile ezeli-ebedi olanı değil bir şeye göre olanı, o anda önünde bulunana incelerler (993 b20-25). Kılın şeylerde ilke yapanda bulunur. Bu ussal seçim, iradedir. Çünkü yapılan ile seçilen aynı şeydir.

Aristoteles'e göre en üstün *praktik* bilim siyaset bilimidir. Çünkü siyaset biliminin amacı diğer *praktik* bilimlerin amacını da –amaç "insan için iyi" olandır; bu hem bir kişi için hem de kent için aynı şeyse, Aristoteles'e göre, kent için olanını (bundan dolayı

² Aristoteles *teoretik* bilimleri, birazdan belirtileceği üzere üçe ayırır. Bunlardan biri de ilahiyattır. Diğer yandan, felsefe tarihinde, bu ilahiyatın *prote philosophia* olduğu yollu bir tartışma vardır. Yukardaki parça, *prote philosophianın*, varlığı, bir de özü gereği varlığa ait olan şeyleri incelendiğini; varlık felsefesi olduğunu göstermektedir. Bu alan Aristoteles'in tüm bilgi alanını dayandırdığı varlık görüşüdür. Dolayısıyla, bütün bilimler için temel olarak "varlık" sorguştırmasının yapıldığı alanın, bir bilimin alt dalı olması pek olanaklı görünmemektedir.

³ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri* adlı kitabında Aristoteles'in felsefeyi teorik ile pratik olmak üzere ikiye ayırdığını yazar. Laertios'un demesince pratik felsefe etik ile siyaset alanlarını kapsamaktadır. Teorik felsefenin bölümleri de fizik ile mantıktır. Mantık kendi başına bir bilim değil, öteki bilim dallarının temel aracıdır (DL v 28).

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* adlı kitabını bir siyaset araştırması olarak adlandırır) elde edip korumak amaca daha uygundur– kapsamaktadır. Retorik, iktisat, askerlik (*strategike*) gibi diğer *pratik* bilimler siyaset biliminin altında yer alırlar (1094 b3-10).⁴

Aristoteles, huy bilimi de denebilecek Etik'ten hiçbir zaman bağımsız bir bilim dalı olarak söz etmez. Etikte ele alınan konular teorik bilme amacıyla ele alınmazlar. Çünkü kişi, “erdemine ne olduğunu bilmek için değil, iyi olmak için” araştırma yapar. Aristoteles'e göre, yoksa, etik konuların bir yararı olmaz. Etik bir yandan siyaset bilimine başlamanın gerekli koşulu gibidir, bir yandan da siyaset biliminin altında yer alan dallardan biridir. Şöyle ki, Aristoteles'e göre her araştırma, her zanaat, her eylem, her yeğleme iyi bir şeyi arzular (1094 a1-3). Bir şey ya başka bir şey için iyi olduğundan ötürü arzulanır ya da bir şey kendisi için arzulanır. Kendisi için arzulan şeyin adının mutluluk olduğunda da herkes anlaşır. Mutluluğun ne olduğunu daha açık bir biçimde ortaya koymak için “insanın işinin” ne olduğu sorusunu sorar (1097 b25). “İnsanın işi” ruhun usa uygun etkinliğidir. Bundan dolayı da “insansal iyi” ruhun erdeme göre etkinliği olacaktır. Aristoteles mutluluğu “ruhun tam erdeme göre etkinliği” olarak tanımladığı için (1097 b25), erdemine ne olduğunu soruşturur. Erdem övülen huydur (1103 a10); orta değildir; en iyi ile iyi bakımındansa uçta değildir (1107 a6). Kimi erdemler düşünce erdemleri, kimileri de karakter erdemleridir. Düşünce erdemleri eğitimle oluşup gelişir; bu nedenle de deneyime, zamana gerek vardır. Karakter erdemleri ise alışkanlıkla edinilir. İnsanlarda erdeme özgü bir karakterin oluşması gerekir. Bunun için, eğitim yasalarca belirlenmeli, bunlar alışkanlık haline gelmelidir (1179 b30-35). Doğru bir eğitim, doğru bir kılavuz yetmez. Alışkanlıkların sürdürülmesi için de yasaya, aslına bakılırsa da tüm yaşam için yasalara gerek vardır. Çünkü yasa doğruyu buyurur (1180 a23). Aristoteles'e göre devlette denetim yasalar aracılığıyla yapılmalıdır; doğru denetimi sağlayacak olan da iyi yasalardır. Aristoteles, bir siyaset araştırması olarak adlandırdığı etikten sonra (1094 b11) da yasalar ile devlet yönetimlerini inceler, siyaset araştırması yapar.

Eylemler söz konusu olduğunda, bunların nasıl gerçekleştirilmeleri gerektiğini araştırmak zorunludur; çünkü insanın huylarının nasıl olacağını bunlar belirliyor (1103 a25-30). Bu konularda kesinlik aramamak gerekir, çünkü yapılmış şeylerde kesinlik aranmaz (1094 b13). Aristoteles'e bakılırsa, bütün temellendirmelerde kesinlik aynı şekilde aranmamalıdır (1094 b13). Çünkü, kimi konularda temellendirmelerin amacı bilme değil eylemdir (1095 a5). Etik ile ilgili konularda da temellendirmelerin amacı bilme değil eylemdir (1095 a5).

Aristoteles amacı yaratma olan *poietiki* şu bölümlere ayırarak inceler: *epos*, *tragedya*, *komedy*a, *dithrambos* şiiri, flüt ile lir sanatları. Bu sanatların büyük bir kısmı taklit-

⁴ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*'te, bir başka yerde *pratik* bilimleri iktisat, yasa koyma (*nomothesia*) siyaset diye üçe ayırır (1141 b26).

tir (*mimesis*). Bu sanatlar taklit etmede kullanılan araçlar bakımından, taklit edilen nesnelere bakımından, taklit tarzları bakımından birbirlerinden ayrılırlar (1447 a). Aristoteles bunları söyledikten hemen sonra (1447 b) yukarıda saydığı bölümlere bir de *nomos* şiirini ekler.

Ona göre *poietik*in varlığı genel olarak, insanın doğasından kaynaklanan iki nedene dayanır. Bunlardan biri, insanlarda çocukluktan itibaren gelişen taklit etme becerisi; diğeri de tüm taklit ürünleri karşısında duyulan hoşlanmadır (1448 b).

Poietik, şeyler meydana getirir. Meydana getirilen şeylerdeyse başlangıç meydana getiren bulur (1025 b22).

Bir ozan şu üç olanaktan birini zorunlu olarak taklit edecektir: ı– nesnelere nasıl idiyeler ya da nasılsalar öyle; ıı– nesnelere söylenlere ya da insanların inançlarına göre nasılsalar öyle; ııı– nesnelere nasıl olmaları gerekiyorsa öyle (1460 b).

Tragedya, aklaksal bakımdan ağırbaşlı, başı sonu olan, belli bir uzunluğu olan eylemin taklididir; sanatça güzelleştirilmiş bir dili, yani şarkı ile dize ölçüsünü içine alan bir dili vardır; taşıdığı her bölüm için özel araçlar kullanır, yani kimi bölümlerde yalnızca ölçü, kimi bölümlerde de müzik ile şarkıyı kullanır; eylemde bulunan kişilerce sergilenir. *Tragedyanın* ödevi, uyandırdığı acıma, korku gibi duygularla ruhu tutkularla temizlemektir (1449 b). *Tragedya*, ortalama bir insandan daha iyi olan bir insanı taklit eder (1454 b). Altı öğesi vardır: öykü (*mythos*), karakterler, dil, düşünceler, dekor, müzik. Bunlardan dil ile müzik taklit araçlarını; dekor taklit tarzını; öykü (*mythos*), karakterler, düşünceler de taklit nesnelere oluşturular (1450 a). *Tragedya* korku ile acıma uyandıran eylemleri taklit etmelidir (1452 b).

*Komedy*a gülünç olanın, ortalamadan daha aşağı olanın taklitidir (1448 a). *Epos*, vezinli sözlerle ağırbaşlı konuların taklitidir; öyküyü anlatma, *tragedyada* olduğu gibi, zaman bakımından sınırlanmamıştır (1449 b).

Aristoteles'e göre ne siyasette ne de diğer zanaatlarda olduğu gibi *poietikte* de doğruluk aynı şeyi dile getirmez. *Poietikte*, biri *poietik*in özüyle, diğeri dışıyla ilgili olmak üzere iki yanlış vardır. Bir ozan bir şey taklit etmek ister ama bunu kendi yetersizliğinden kaynaklanan bir nedenden dolayı beceremezse, bu *poietik*in özüyle ilgili bir yanlış olur. Aristoteles, bu alanda, en geniş anlamıyla dile getirememeyi, yanlışlardan biri olarak görür. Ancak ozan konusunu doğru olarak kavrayamaz, olanaksız, örnekse sağ iki ayağıyla koşan bir atı betimlerse ya da hekimlik zanaatına aykırı böyle bir şeyi taklit ederse, bu şiirin özüyle ilgili değil de dışıyla ilgili bir yanlış olur (1460 b).

Amacı hakikat olan *theoretik* bilimler (Aristoteles buna *Metafizik* 1026 a10'da *philosophiai theoretikai* de der. Felsefe de hakikatin bilgisi diye görüldüğü için bilimler sınıflamasında felsefenin yeri burasıdır –993 b20-25.) de üçe ayrılır: ı- Matematik, ıı- fi-

zik, ııı- ilahiyat. Aristoteles bu üçlü ayrımı, bu bilimlerin hakkında oldukları varlıkların, varlık tarzlarının başka başka olmasına dayandırır.

Matematik *theoretik* bir bilimdir; sayılar, şekiller gibi değişmez nesnelere uğraşır. Matematiğin kimi dalları hem hareketsiz hem de maddesiz şeyler olarak bu varlıkları ele alıp inceler. Hareketsiz varlıklarda hareketin başlangıcı, ayrıca iyi olan ya da ereksel neden de olamaz. Çünkü iyi bir erek akla getirir; erek de bir eylemin sonudur; her eylem hareketle birlikte bulunur. Onun için matematikte bu nedenlere dayanılarak hiçbir şey kanıtlanamaz; onda, “çünkü bu daha iyidir ya da daha kötüdür” türünden bir kanıtlama yoktur (996 a 20-30). Ayrıca her şeyde matematik kesinlik aramamak gerek. Matematik kesinlik sadece maddesi olmayan varlıklar sözkonusu olduğunda aranmalıdır. Dolayısıyla matematiğin yöntemi fiziğin yöntemi olamaz. Çünkü doğa madde içerir (995 a15-20). Aristoteles’in söylediği doğada bulunan maddenin nitelikleri olduğu, matematiğin de nitelik hakkında bilgi veremeyeceğidir.

Geometri, aritmetik, optik (79 a18) ile evrendeki devinimi inceleyen astronomi de genel matematiğin alt dallarıdır (1026 a26).

Matematik bilimler nedeni araştıran bilimlerdir (79 a17). Dolayısıyla tanıtlamalarını tasımın birinci konumunda yaparlar. Konumlar arasında da bilimsel olma adını en çok hak eden bu konumdur. Çünkü bilmekte en önemli şey nedeni bilmektir. Ayrıca bir tek bu konumda nelik bilgisine ulaşmak olanaklıdır. Bilgi edinmede en temel konum birinci konumdur.

Aristoteles, fiziğin nasıl bir bilim olduğunu soruşturmaya, onun nesnesinin ne olduğunu saptayarak başlar. Ona kalırsa doğanın ikili yanı vardır: *eidōs* ile madde. Doğa ikili olunca, bunlardan hangi yanla –ya da ikisiyle birden mi– uğraşmak doğabilimcinin (*physikos*) işidir diye sorulur. Aristoteles’in “bunların her birini bilmek aynı bilimin işi mi yoksa ayrı ayrı bilimlerin mi?” sorusuna verdiği yanıt, fiziğin işinin ne olduğunu da belirleyecektir. Ona göre, zanaat doğayı taklit ediyorsa, biçim ile maddeyi bilmek de aynı bilimin işiyse –sözgelişi hekim hem sağlığı bilir hem de kendilerinde sağlığın sözkonusu olduğu safra ile balgamı; aynı biçimde bir evin hem *eidōs*unu hem de maddesini bilmek mimarın işidir– fiziğe düşen de ikisini bilmektir. Yine, doğa bir amaç –sürekli hareket eden nesnelere bir amacı vardır–, bir ereksel neden olduğu için (194 a13-30) ereksel nedeni (*to hou heneka*), amacı (*telos*), ayrıca bunlarla ilgili her ne varsa bunları da bilmek aynı bilimin işidir.

Aristoteles’e göre doğal bir olgunun bilinmesi, onun nedeninin bilinmesi demektir. Bu her bilim için böyle. Fizikte de ilk olarak ilkeler hakkında belirlemeler yapmak gerekir (184 a10). Fizik bilimiyle ilgili bir araştırmada, ilkeleri araştırılacak varlıklar doğal varlıklardır; yani fizik, hareket ile durağanlığın ilkesini kendinde taşıyan varlıkla ilgilidir. Fizik ağırlıklı olarak cisimlerle, büyüklüklerle; bunların etkilenimleri, bir de de-

vinimleriyle ilgilidir (268 a1). Bağımsız bir varlığı olan, ancak hareketsiz olmayan varlıkları inceler (1026 a10). Doğa, fizik varlığın devinimi ile durağanlığının başlangıcıdır (192 b20). Fizikteki bir araştırma, bizce daha açık, daha bilinir olanlardan, doğası bakımından daha yalın, daha iyi bilinenlere doğru olmalıdır. Çünkü bizce bilinir olanlarla mutlak anlamda bilinenler aynı değildir. İnsan için ilk elden açık-seçik bilinenler bileşik yapıda olanlardır. Daha sonra bunlar ayrılarak öğeler ile ilkeler bilinir. Dolayısıyla tümel olanlardan tekil olanlara gitmek gerekir. Çünkü bütün duyular aracılığıyla daha iyi bilinir. Pek çok parçayı kapsadığı için tümel de bir bütündür (184 a15-25). Böylelikle Aristoteles, bilgiye konu olan nesnenin özelliklerini; bilmedeki önceliğin nede olduğunu belirtmiş olur.

Bilmek, bir şeyin ilkelerini, nedenlerini bilmek demektir. “Bir şeyin her zaman öyle olması” bir şeyin nedenini söyleyen yeterli bir ilke olarak görülemez.⁵ Aristoteles bu noktada Demokritos'u eleştirir. Ona kalırsa Demokritos doğa konusunda nedenleri “hep böyle olmuştu”ya indirgeyip “her şeyde” de bunun geçerli olduğunu ileri sürmektedir (252 a32). Aristoteles'in bir şeyin, her şeyin başlangıcı olabileceğini kabul etmemesi en önemli vurgularından biridir. Çünkü ilke bir de olamaz sonsuz sayıda da. Aristoteles'e göre sonsuz sayıda ilke olsaydı bilmenin olanağı da ortadan kalkardı (189 a13). Varlık tarzlarını, nedenleri, ilkeleri hesaba katmaksızın her varolanı bir tek varolana indirgemek, ona göre insanı yanlışa götürecektir. Çünkü varolanların çok olmasına hem bir engel yoktur hem de varolanların bir olması olanaksızdır (187 a10).

Theoretik bilimlerin üçüncüsü olan ilahiyatsa hem ayrı bir varlığı olan hem de değişmez şeylerle, yani maddeyle herhangi bir bağı olmayan, hareketsiz şeylerle uğraşır. Aristoteles'e göre ilahiyat, fizikten de matematikten de önce gelen bir bilimdir. Çünkü bu bilim en yüce şeyle, yani tanrısal olanla uğraşır. Tanrısal olansa, eğer herhangi bir yerde varsa, onun hareketsiz, maddesiz şeylerden olacağı, yani ezeli-ebedi olan ilk nedenlerde olacağı açıktır (1026 a10-25). Aristoteles, *theoretik* bilimlerin en çok aranan bilimler olması durumunda, ilahiyatın da en çok arzu edilmesi gereken *theoretik* bilim olması gerektiğini söyler.

*

Aristoteles, bilimlerin birbirleriyle olan ilişkisini de şöyle kurar: Olanın bilgisi ile nedenin bilgisi başka başka yollardan edinilir; yani, bunların tasımları farklı kurulum (78 a23). İlkinde, tasım ilk, doğru öncüllerden oluşmuyordur. İkincisinde tasım doğru, ilk

⁵ Aristoteles'in bir şeyin nedeninin ne olduğunu söyleyen ilke yeterli bir ilke değildir dediği şey çok daha sonraları, bilginin kaynağının deney olduğunu söyleyen Hume'da, olgu sorunları hakkındaki usamlamaların tümünün ilkesi olur. Çünkü Hume'a göre, olgu sorunları hakkındaki usamlamalar neden-etki ilişkisine dayanmaktadır. Yalnızca bu ilişki yoluyla bellek ile duyuların ötesine gidilebilir (Hume 1976:24). Hume'a göre insanlar benzer görünen nedenlerden benzer etkiler bekler. Bu da insanın bütün deney sonuçlarının özetidir (Hume 1976:32). Bu biraradalığı insana gösteren de alışkanlık ya da huysur.

öncüllerden oluşuyor; ilk nedene dayanıyor. Aristoteles *İkinci Çözümlemeler*'de bunu şöyle bir örnekle açıklar: Gezegenlerin yakınlığı pırıldamamalarına dayanılarak yapılabilecektir (78 a30'la sonrası). G gezegen, P pırıldamamak, Y de yakın olmak olsun. P, G'ye yüklenir, bu doğrudur çünkü gezegenler pırıldamazlar. Y'yi P'ye yüklemek de doğru çünkü pırıldamayan şey yakındır. Bu ister *epagoge* ister duyular aracılığıyla varsayılabilir. Buradan hareketle, Y'nin G'de bulunması zorunludur. Dolayısıyla gezegenlerin yakın oldukları tanıtlanmıştır. Bu tasım olana ait, nedene değil. Çünkü yakınlığın nedeni pırıldamamak değil, pırıldamamanın nedeni yakın olmaktır.

Yine, G gezegenler, P pırıldamamak, Y yakın olmak olsun. Y, G'de, P Y'de bulunur. Dolayısıyla Y, G'de bulunur. Böylesi, nedene ait bir tasımdır; ilk neden ele alınmıştır.

İmdi, olana ait tasımla nedene ait tasım arasında, aynı bilim içerisinde, terimlerin yerleştirilmelerine göre farklar vardır. Ayrıca, olan ile nedenin farklı olduğu bir başka yol daha var, yani her varolan ayrı bir bilim tarafından incelenir. Biri diğerinin alanı tarafından kapsanacak biçimde birbirine bağlanan konular böyledir. Sözcü gelişi optik konular geometriye, mekanik konular stereometriye, harmoni konuları geometriye, görülenler astronomiye böyle bağlı. Böyle birbiriyle ilişkili bilimlerde, öz olarak ayrı olan şeyler türleri bakımından ele alınmışlardır (79 a10).

Genel olarak, olanı bilmenin fizikçinin işi, nedeni bilmenin de matematikçinin işi olduğu söylenebilir. Birbirlerinin alanına girmeyen bilimlerin pek çoğunun birbirleriyle ilişkisi, örnekse, geometriyle hekimlik arasındaki ilişki de böyledir. Yay biçimli yaraların daha yavaş iyileştiğini bilmek hekimin işi, bunun nedenini bilmek geometricinin işidir (79 a15).

*

Bir bilimin inceleme konusunu oluşturan nesnelere o bilime özgüdür. Bunların var oldukları, belirli bir nesne oldukları kabul edilir (76 b3). Öte yandan tüm bilimler, “her şey evetlenir ya da değillenir”, “eşit olanlardan eşit olanlar çıkarılınca kalan da eşit olur” gibi ortak ilkeleri kullanmak bakımından bir ortaklık taşırlar. Ortaklık tanıtılma amacıyla kullanılanlarda –az önce söylendiği gibi nesnelere değil (77 a27-34). Diyalektik ile ortak olanları tümel olarak kanıtlama çabasındaki bir bilim tüm bilimlerle ortak.

İmdi, Aristoteles'in, bilimler sınıflamasında yer vermediği mantık –mantık teriminin Afrodiasiaslı Alexandros'a gelesiye kadar kullanılmadığı da unutulmamalı– tüm bilimler için ortak olan bu kısımlarla ilgilidir. Ross'a bakılırsa mantık bilimler sınıflamasında yer alsaydı, *theoretik* bilimler altında yer alırdı (Ross 1985: 20). Aristoteles'e göre mantık bağımsız bir bilim değildir. Herhangi bir bilim dalında çalışacak olanın önce işe koşması gereken bir şeydir. Dolayısıyla tasımın ilkelerini incelemek de filozofun –yani her türlü *ousiayı* araştıran kişinin– işi olacaktır. Bütün ilkeler içerisindeki en kesin ilke de şu-

dur: Aynı niteliğin, aynı zamanda, aynı özneye, aynı bakımdan hem ait olması hem de olmaması olanaksızdır –çelişmezlik ilkesi (1005 b20). Araştırmacıya ne türden önermelerin kanıtlanmasını isteyeceğini ne türden önermelerin kanıtlanmasının istenmeyeceğini öğreten şey mantıktır. Diogenes Laertios, diğer bilimler için temel bir araç sunduğunu söylediği mantık için Aristoteles'in iki amaç saptadığını yazar. Bu amaçlar ikna ile doğruluktur. İkna için diyalektik ile retorik; doğruluk için de çözümleme ile felsefe kullanılır (DL v 28).

Aristoteles, *Organon*'u oluşturan altı kitaptan biri olan *Kategoriai*'da (*Kategoriler*), varolan her şey hakkındaki deyiş biçimlerinin en geniş, en genel kavramlarını inceler. Hem varlık hem de dil ile düşünme biçimleri hakkında olan bu kategoriler yüklem çeşitlerinin sınıflamasıdır. *Organon*'un bir başka kitabı olan *Peri Hermeneias* (*Yorum Hakkında*) “bir bağlantı içinde söylenenleri” irdeler; cümleyi, önermeyi ele alıp karşıtlık ile çelişmeler hakkında konuşur. *Analytika Protera* (*Birinci Çözümlemeler*) ile *Analytika Hystera* (*İkinci Çözümlemeler*) Aristoteles mantığının özünü oluşturan kitaplardır. Birinci kitapta önermeler nitelik ile nicelik bakımından ele alınır; tasım incelenir. İkinci kitaptaysa tanıtlama ele alınır. *Topika*, diyalektik usamlamanın incelendiği kitaptır. Bu kitabın eki sayılabilecek *Peri Sophistikon Elenkhon* (*Sofistçe Çürütümler Hakkında*) ise aldatici çıkarımları, Sofistlerin bozuk çıkarımlarını inceler.

*

Aristoteles'in bilginin kesinliği konusunda söyledikleri, bilginin hakkında olduğu şeylerin varlık tarzlarını dikkate almaktadır. Ona göre her konunun doğal bir yapısı vardır; dolayısıyla her konuda bu doğal yapının izin verdiği ölçüde kesinlik aramak gerekir. Yani, kesinliği her şeyde aynı biçimde aramamak, her bir şeyde konu edinilen özelliğine göre, bir de o araştırmaya uygun düştüğü kadarıyla aramak gerekir. Bu eğitim görmüş kişinin özelliklerinden de biridir. Nitekim bir matematikçinin olası şeyler söylediğini kabul etmek, bir söylev ustasından kanıtlar göstermesini istemeye benzer (1094 b25). Aristoteles bu söylediklerini şöyle de açıklar: marangoz ile geometrici dik açıyı farklı biçimde ararlar. Marangoz yalnızca işi için yararlı olduğu kadarıyla ona bakar; geometriciyse onun ne olduğunu ya da özelliğinin ne olduğunu arar, çünkü hakikat varolanın *theoriası* sonucu çıkar. Aristoteles'e kalırsa diğer konularda da böyle yapmak gerekir, böyle yapmalı ki yan işler işlerin kendilerinden daha önemli hale gelmesinler. Aynı şekilde her şeyde neden istenmemeli, kimi konularda –söz gelişi ilkler konusunda– bir şeyin öyle olduğunu iyice göstermek yetmeli. Çünkü kimi ilkler *epagogeyle*, kimileri duyuyla, kimileri alıştırmayla, kimileri de başka başka şekillerde görülür (1098 a27- b5).

Yapılmış şeylerde kesinlik aranmayacağı için eylemler konusunda kesinlik aramak gerekir. Yine bu konularda temellendirme yapmanın amacı bilmek değil eylemde bulunmaktır.

Kanıtlama gerektiren şeylerle kanıtlama gerektirmeyen şeyleri birbirinden ayırmak gerekir. Bunun ayırt edilememesi bilgisizlikten ileri gelir. Çünkü her şeyi kanıtlamak olanaksızdır. Diğer türlü sonsuza kadar geri gitmek gerekir. Böyle bir durumda da kanıtlama sözkonusu olamaz (1006 a7).

Bir erdem olarak bilgi (*episteme*), ait olduğu alanın izin verdiği ölçüde kesinlik taşır.

*

Aristoteles'e göre bilim öğretilen bir şeydir. Her *dianoetik* öğretme ile her *dianoetik* öğrenme de birtakım önbilgiye, önceden bilinenlere dayanır, bunlardan yola çıkar. Aristoteles'e bakılırsa öncelikle bir şeyin olduğu önceden bilinmelidir. Çelişmezlik, üçüncünün olanaksızlığı gibi ilkeler önkoşul olarak alınır; bunların kanıtlanması istenmez. Böylesi ilkeler öğrenmenin başlangıcıdır. Sonra söylenenin ne olduğu bilinmelidir. Bu özellikler hakkındaki önbilgidir. Daha sonra da hem olduğu hem ne olduğu bilinmelidir. Bu üç aşamanın koşulları yerine gelince öğrenme süreci başlar (71 a1-17; 72 a13-24). Matematik bilimler ile zanaatların her biri böyle öğrenilir. Bu bilgileri oluşturmanın bir yolu *epagoge*, diğer bir yolu da tasımdır. Uç terimin orta terimde bulunduğunu üçüncü terim aracılığıyla tanımlayan *epagoge* (68 b15-38) tek teklerden genele gidiş olduğu için de genel hakkındadır. Örneğe, bilgili kılavuz başarılıdır; bilgili sürücü de başarılıdır; dolayısıyla, genel olarak bilgili insan belli bir iş için en iyisidir (105 a15). Retorik uslamalarının ikna etme tarzı da aynıdır: Bu usamlama ya bir tür *epagoge* olan örnek vermeyi kullanır ya da bir tür tasım olan eksik tasımı (71 a8). Aristoteles'e göre bu tasım biçimi daha inandırıcı, daha açıktır (68 b 38); duyuların kullanımı yoluyla da daha kolay öğrenilir. Bundan ötürü de çoğu insanın kolayca uygulayabileceği bir şeydir (105 a 15).

Orta terim aracılığıyla sonuca ulaşan, yani uç terimin üçüncüde bulunduğunu orta terim aracılığıyla tanımlayan tasım ise yine bilinen öncülleri ele alır; *epagogeden* önce gelir, daha bilinirdir (68 b38); genelden yola çıkar. Bundan çıkan sonuç da tasımı olmayan, tasımın kendilerine dayandığı ilkelerin (yani *epagoge*) olduğudur (1139 b29).

Aristoteles'e göre, bir önermenin ya da bir sorunun dile getirdiği şey ya bir tanımdan ya bir özellikten ya bir cinsten ya da bir ilinekten kaynaklanır. Yani yüklem nesnenin tanımı olabilir; yüklem nesnenin özelliği olabilir; yüklem nesnenin cinsi olabilir; yüklem nesnenin ilineği olabilir (102 b5).

Aristoteles bilginin göreliliği olduğu yollu görüşlere de karşı çıkar. *Metafizik*'te bunu Protagoras'ın söylediklerini eleştirerek gösterir (1009 a6). Aristoteles'in her şeyin doğru olduğu ile her şeyin yanlış olduğunu söyleyenlere karşı, "aynı niteliğin, aynı zamanda, aynı özneye, aynı bakımdan hem ait olması hem de olmaması olanaksızdır" ilkesine dayandırdığı savı şudur: Evetlemesi doğru olan şey, değillemesi yanlış olan şeyden başka bir şey değilse –çelişkinin iki parçasından birinin doğru olması zorunlu olduğu için–

her şey yanlış da olamaz, doğru da (1012 a27-b20). Bilginin doğru ya da yanlış olması da şöyledir: Düşünce, özne ile yüklemi evetler ya da değiller biçimde birbirine bağladığında doğruyu, bir başka biçimde bağladığında da yanlış dile getirir –kabul ile sanı insanı yanlışla götürebilir (1139 b17)– (1012 a1-3). Bilgi de ya doğrudur ya yanlış, görelî olamaz. Aristoteles'e göre aynı nesne konusunda kişinin hem bilmesi hem de yanılması olasıdır (67 b7). Varlık tarzlarının hesaba katılmaması kişiyi yanlışla götüren neredeyse en önemli etmendir.

Aristoteles'e göre ruh evet ya da hayır derken de beş şey aracılığıyla doğruya ulaşır. Bunlar zanaat (*tekhne*), bilim (*episteme*), akıllı başındalık (*phronesis*), bilgelik (*sophia*) ile ustur (*nous*) (1139 b15).

Aristoteles bir şeyi “bilme”nin birtakım anlamlarını da ayırır. Ona göre duyulardan bağımsız olarak duyulur olanlar bilinemez; tümel bilgi olmadan, nesnenin kendine özgü bilgisi olmadan, etkinlikte bulunmadan da bir şey duyumsanmaz. Burdan hareketle Aristoteles, ‘bilme’nin üç anlamını ayırır: ı-Tümel bilgiyle bilmek; ıı- nesnenin kendine özgü bilgisiyle bilmek; ııı- etkinlikte bulunarak bilmek (67 b1-4).

Örneğe, “Her üçgenin iki dik açısı olduğunu” bilmek, Aristoteles'e göre yalın bir anlam taşımayıp iki şeyi bilmek demeye gelir. Birincisi, tümel bir bilginin olduğunu bilmek; ikincisi, tek tek ele alınanların bir bilgisi olduğunu bilmek... Belli bir üçgenin iki dik açısı olduğu tümel bilgiyle bilinir, tek tek ele alınanların bilgisiyle bilinmez. İnsan kimi şeyleri de doğrudan bilir. Örneğe, “üçgen” biliniyorsa onun iki dik açısı olduğu da bilinir. İmdi, tikeller tümelerle bilinebilir ama tikeller kendilerine özgü bir bilgiyle bilinmez. Dolayısıyla, insan bunlar konusunda yanılabilir; tümelin bilgisi var ama yanılma tikelde ortaya çıkar (67 a15-25). Tümel bilgiye karşıt bir yanılma, bir tasımla olur (67 b11).

*

Neredeyse bütün ortaçağ felsefecileri, kendi bilgi görüşlerini Aristoteles'in bu bilgi görüşüne dayandırdıklarını söylerler. Ne ki, kendi söyledikleriyle Aristoteles'in söyledikleri arasında önemli değişiklikler vardır. Temel değişikliklerden biri, ortaçağ felsefecilerinin varlık hakkındaki görüşünde olur. Aristoteles varlığın ne olduğu sorusunu soruştururken, ortaçağ felsefecileri varolanların Varlık –Tanrı– tarafından nasıl yaratıldığı sorusunu soruştururlar. Bu felsefecilere göre, Tanrı varlık sıralamasının başındadır; diğer tüm varolanları da o yaratmıştır.

İşte, insanın, Tanrı tarafından yaratılmış dünya, yani madde dünyası hakkındaki bütün bilgisi deney kaynaklıdır. Ortaçağ felsefecileri, insanın madde dünyasını nasıl olup ta bildiğini de Aristoteles'ten yola çıkarak açıkladıklarını belirteceklerdir. Yanlış bilgi bu alandaki nesnelere hakkında olabilir.

Varlık –Tanrı– hakkındaki bilginin kaynağı da yine bu Varlığın –Tanrı’nın– kendisidir. Çünkü o insana kendisi hakkındaki bilgiyi, ayrıca mantık ile matematiğin ilkeleri gibi birtakım kesin bilgileri doğal bir ışıkla bildirecektir. Buradaki bilgiyse, bilgi kaynağından ötürü, yanlış olması sözkonusu dahi olamayacak bir bilgidir.

Aristoteles ile ortaçağ felsefecileri arasındaki önemli farklılıklardan bir diğeri de budur: Bilginin doğru mu yoksa yanlış mı olduğuna, bilgi nesnesine bakılarak değil de bilginin kaynağının ne olduğuna bakılarak karar verilmektedir.

Ortaçağ felsefecilerinin Aristoteles’e dayanarak geliştirdiklerini söyledikleri bu bilgi görüşü, sonraları, 17. yüzyılın usçu felsefecilerinin bilgi görüşü haline gelecektir.

KAYNAKÇA

- Aristoteles, *Birinci Çözümlmeler*, Çev. Ali Houshiary, Dost Kitabevi, Ankara, 1998.
- Aristoteles, *The Complete Works of Aristotle*, 1. cilt, Yay. Jonathan Barnes, Princeton University Press, USA, 1995.
- Aristoteles, *The Complete Workss of Aristotle*, 2. cilt, Yay. Jonathan Barnes, Princeton University Press, USA, 1995.
- Aristoteles, *Fizik*, Çev. Saffet Babür, YKY, İstanbul, 2001.
- Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, Çev. Saffet Babür, Dost Kitabevi, Ankara, 1997.
- Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*, Çev. Saffet Babür, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1997.
- Aristoteles, *Poetika*, Çev. İsmail Tunalı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.
- Babür, Saffet, “Aristoteles’te Episteme”, *YEDİTEPE’DE FELSEFE*, Sayı 7, 2002.
- Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, Çev. Candan Şentuna, YKY, İstanbul, 2003.
- Hume, David, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*, Çev. Oruç Aruoba, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1976.
- Platon, *The Collected Dialogues*, Yay. Edith Hamilton ile Huntington Cairns, Bollingen Series LXXI, Princeton, 1961.
- Ross, Sir David, *Aristotle*, Methuen and Co., Great Britain, 1985.